

УДК 821.161.2–1“18” (Т. Г. Шевченко)

Радишевський Р. П.,
доктор філологічних наук,
Міжнародна школа україністики НАН України

ПАВЛО ЗАЙЦЕВ – ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ

*У березні 1961 року міне століття смерти Тараса.
Чи мусимо його впровадити в пантеон світової
літератури, і то такого, яким він був:
“живого” і “справжнього” Шевченка?
Річ ясна, що це наш обов’язок.*

*Із листа П. Зайцева до В. Дорошенка
від 10 серпня 1956 р.*

Праці Павла Івановича Зайцева (1886–1965) – початок нової епохи у шевченкознавстві, епохи неупередженого, фахового, наукового осмислення життя та творчості Т. Г. Шевченка. Його книжка “Життя Тараса Шевченка” мала стати першим томом, тобто своєрідним заспівом, 16-томного “Повного видання творів Тараса Шевченка”, яке із 1934 року видавав (за ініціативою директора О. Лотоцького) Український науковий інститут у Варшаві, заснований у 1929 р. Студія П. Зайцева була науковим запрошенням до нового прочитання біографії Шевченка, протестом проти “канонічної” ікони “співця мужицької недолі”, однією з перших спроб розполітизувати постать Шевченка, зняти з неї офіційну оболонку, показати внутрішній, живий вогонь поета.

Із задуманого видання встигли побачити світ тільки тринадцять шевченківських томів. Натомість том I (де, крім студії П. Зайцева – ґрунтовної літературної біографії Кобзаря, – мала бути й передмова від видавництва), том V (“Поезії 1857–1861 рр.”) і том XIII (“Шевченко і поляки”) у свій час не з’явилися через низку політичних подій, зокрема й через початок Другої світової війни та прихід радянських військ до Львова. Пізніше зайцевська біографія Шевченка була все-таки видана невеликим тиражем у Львові, бо відомо, наприклад, що М. Шагінян під час написання своєї книжки про Шевченка мала у своєму розпорядженні примірник праці П. Зайцева.

Нагадаємо також, що згадане “Повне видання творів Тараса Шевченка” виходило за загальною редакцією П. Зайцева, він же був автором більшості приміток і статей, зокрема до II тому (“Гамалія”, “Жандармська оцінка політичного значіння першого “Кобзаря””, “Іван Підкова”, “Мар’яна-черниця”, “Ода на смерть Котляревського”, “Перебендя”, “Перші три “Кобзарі””, “Посланіє до М. Маркевича”, “Посланіє до Основ’яненка”, “Редагування тексту Шевченкових поезій”, “Тарасова ніч”, “Текст ранніх поезій Шевченка”), до III тому (“Тексти поезій Шевченка від 1843 року до заслання”), до IV тому (“Тексти поезій, написаних Шевченком на засланні”), до VI тому (“Альбоми Шевченка”, “Дві автобіографії Шевченка”), до VII тому (“Прозова творчість Шевченка”), до VIII тому (“Оповідання “Княгиня””, “Повість “Капітанша””, “Повість “Музика””), до IX тому (“Близнята”, а у співавторстві з Д. Дорошенком – “Повість “Мандрівка з приємністю та й не без моралі””), до X тому (“Попередні видання “Журналу””), до XII тому

(“Різьбарська творчість Шевченка”, “Архітектурні проєкти Шевченка”), до XIV тому (“Про польські переклади Шевченка”), до XV тому (“Шевченко в російських перекладах”).

Як справедливо зазначав В. Міяковський, приятель П. Зайцева, варшавське “Повне видання творів Тараса Шевченка” “могло б стати тріумфом редакторської та коментаторської праці Павла Івановича, але те, що не вийшов перший том з біографічним нарисом, п’ятий – з поезіями останніх років, і ще один, менше важливий, все це створювало відчуття недовершености” [5, 112].

Проте й вихід книжки “Життя Тараса Шевченка” не міг дати “відчуття довершености”, адже численні шевченкознавчі студії П. Зайцева були розпорошені по різних часописах і виданнях, а його шевченкознавчі проєкти залишилися нереалізованими. Тому й надалі є актуальним усебічно і якнайповніше репрезентувати постать П. Зайцева-шевченкознавця, представивши його праці у трьох площинах, у яких учений зосередив свої науково-творчі зусилля. Перша – це студії над біографією Шевченка, щоб “впровадити його в пантеон світової літератури таким, яким він був: “живим” і “справжнім””; друга – студії над його поезією; третя – розкриття Шевченка як людини. Нагадаємо, що шевченкознавчі пріоритети П. Зайцева сформувались досить рано, ще в студентські роки (у 1909 році він закінчив юридичний факультет, а 1913 року – історично-філологічний факультет Петербурзького університету). У коментарях до другого тому варшавського “Повного видання творів Тараса Шевченка” П. Зайцев зазначав, що до текстологічних студій над творами поета він приступив ще 1909 року, і для цього впродовж чотирьох років спромігся накопичити велику кількість нових матеріалів, які не використав В. Доманицький для першого повного видання “Кобзаря” 1907 року. Уже на той час молодий науковець зібрав майже повну колекцію автографів Шевченка. У 1913 році у “Вестнику Харьковского историко-филологического общества” була надрукована наукова розвідка П. Зайцева “Русские поэмы Шевченко”, яка засвідчила, що перед нами серйозний текстолог. Стаття побудована на вивченні автографів російськомовних поем Шевченка. Треба також зазначити, що П. Зайцев у своїй науковій праці волів послуговуватися власними знахідками. Як згадував В. Міяковський, він провадив енергійне листування, багато їздив, розшукуючи шевченківські пам’ятки, і нерідко натрапляв на невідомі науці матеріали. Наприклад, у 1912 році в Нижньому Новгороді він розшукав колекцію малярських творів Шевченка, серед яких були вісім малюнків серії “Притча про блудного сина”, а в Петербурзі – рештки Шевченкового альбому із замальовками та фольклорними записами, що їх зробив поет під час подорожі на Україну 1859 року. Вісім малюнків із цього альбому П. Зайцев придбав для Київського історичного музею і використав для своєї публікації в журналі “Русский библиофил” (1914). До століття від дня народження Т. Г. Шевченка П. Зайцев надрукував (у російських часописах “Вестник Европы”, “Русские ведомости”, “Новь”, газетах “Речь” (Петербург), “Утро” (Харків), українських виданнях “ЗНТШ” та “За сто літ”) низку публікацій із різних проблем шевченкознавства. У цей же час науковець, який набув досвіду текстолога шевченківських поезій, розпочав роботу над виданням “на наукових засадах опрацьованого тексту всіх поезій Шевченка, використавши всі свої знахідки, а також той примірник “Кобзаря” видання 1860 року, на якому поет власноручно поробив численні поправки, так званий примірник Ю. Цвітковського”

[5, 109]. В. Міяковський небезпідставно вважав, що це могла б бути нова канонічна версія тексту поезій Шевченка, яку перед тим за автографами встановили В. Доманицький. Натомість події Першої світової війни стали на заваді для здійснення цього проекту, зупинивши його на самому початку. Вийшов лише перший випуск, у якому була вміщена сенсаційна публікація – повний текст поеми “Мар’яна-черниця”, яку Шевченко в 1842 році надіслав О. Корсуну, видавцеві альманаху “Сніп”, проте поема у свій час не була надрукована через проблеми самого альманаху. Автограф залишився в архіві Корсуна, і всі спроби дістати текст для іншої публікації були безуспішними. Тому відомою була лише частина поеми, яку надрукував П. Куліш в “Основі”. П. Зайцеву пощастило зробити знімок із копії, що зберігалась у нащадків поетки Глафіри Псьол, Шевченкової знайомої з яготинського оточення Рєпніних. Разом із тим він дійшов висновку, що поезія “Вітер в гаї нагинає лозу і тополю...” була, власне, епіграфом до поеми “Мар’яна-черниця”, присвяченій Оксані – дитячому коханню Шевченка. Публікація про це відкриття спочатку з’явилась російською мовою в журналі “Вестник Европы” в 1914 році, а через чотири роки була видана у Києві невеличкою книжечкою українською мовою з обкладинкою Нарбута.

У бурхливі часи революції П. Зайцев був відомий як громадський і політичний діяч (більш детальну інформацію про цю сторінку життя і діяльності П. Зайцева подав С. Білокін [2, 20–34]; йому ж належить і найповніша на сьогодні біографія вченого і бібліографія праць про нього). Попри велику зайнятість, П. Зайцев використовував найменшу можливість для наукової діяльності на ниві шевченкознавства. Наприклад, у справах так званого Третього відділу Власної Його Імператорської Величності канцелярії, архів якого у той час було перевезено з Департаменту поліції до Академії наук, учений віднайшов оригінальний рукопис українською мовою “Книг буття українського народу”. Скопіювавши його, він надрукував документ разом зі своєю статтею ““Книги буття...” Костомарова як документ і твір” у новозаснованому історичному журналі “Наше минуле” (1919). У цьому журналі він друкував і матеріали до біографії Шевченка, невідомі місця із щоденника та листування, а у часопису “Книгар” – статті про Кобзаря та рецензії на видання його творів.

У березні 1920 року в Києві П. Зайцев організував виставку, присвячену Шевченкові. Як свідчив В. Міяковський, із помешкання Г. Нарбута привезли велику канапу з карельської берези і такий же старовинний стіл, і над канапою експонували літнє парусинове вбрання Шевченка, позичене в музеї. У кількох вітринах Зайцев розмістив свої колекції фотографій з автографів та рідкісні видання Шевченкових поезій. На жаль, на той час це була остання данина великому поетові на рідній землі. Разом із українським урядом (після загарбання Києва більшовиками) П. Зайцев опинився у Варшаві. І хоча перебування на еміграції вимагало постійної боротьби за своє виживання, все ж він зумів на чужині не лише творчо працювати, але й продовжити справу всього життя – духовне сходження до Шевченка.

У 1934–1939 рр. Український науковий інститут у Варшаві, який очолив О. Лотоцький, підготував “Повне видання творів Тараса Шевченка” у 16-ти томах. П. Зайцев, що очолював тоді Комісію шевченкознавства при НТШ, став редактором видання. У Варшаві він не мав своєї колекції автографів, проте набув величезного

текстологічного досвіду роботи над Шевченковими поезіями, спираючись на праці В. Доманицького, С. Єфремова, М. Новицького, О. Дорошкевича зі встановлення текстів поезій. Ранні поезії, як відомо, Шевченко авторизував таким чином: “Чигиринський Кобзар” 1844 року поет власноручно виправив і доповнив після заслання в 1858 році, а у “Кобзарі” 1860 року (так званому примірнику Ю. Цвітковського) Шевченко поробив правки на спеціально підклеєних берегах. С. Єфремов і М. Новицький для свого видання взяли за основний текст примірник Ю. Цвітковського, а О. Дорошкевич, хоч і визнавав принцип пізнішої авторської редакції, вважав вірогіднішим текст 1858 року, мотивуючи це тим, що автентичний текст у виданні 1860 року був порушений поправками Куліша, у друкарні якого цей “Кобзар” друкували.

У варшавському виданні, як твердив В. Міяковський, П. Зайцев пішов за С. Єфремовим і М. Новицьким. “Для нього справа була рішена ще в 1914 році, коли він видавав перший випуск “Кобзаря”, не закінченого через військові події. Павло Іванович взагалі вважав поправлений поетом текст 1860 року за об’єктивно кращий, а щодо Кулішевих поправок висловлював думку, що й при роботі Шевченка над редакцією 1858 року хтось інший міг давати ті чи інші поради” [5, 109].

Варто згадати, що в чотиритомному “Кобзарі” (1952–1955 рр.) у редакторському опрацюванні діаспорного шевченкознавця Л. Білецького твори Шевченка подаються саме в першій авторській редакції. “Ніяка пізніша переробка, – запевняв Л. Білецький, – не замінить отих перших творчих снів, мрій і дум, внаслідок яких твір повстав. Тому для мене є безконечно вартніший перший витвір автора, бо він є документ істоти поета” [1, 105]. Наукове шевченкознавство радше прийняло академічні традиції колективної праці над виданням, визначним представником якої є П. Зайцев, ніж цілком індивідуальний проект Л. Білецького [8, 41–44].

Натомість маємо змогу спостерігати, зокрема за представленою В. Міяковським виваженою текстологічною працею П. Зайцева, настільки непростю була для вченого-текстолога справа прийняття тієї чи іншої редакції Шевченкових поезій. Наприклад, знаємо, що до “Кобзаря” 1860 року ввійшла Кулішева поправка у посланні “До Основ’яненка”. Замість Шевченкового

Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине...

у всіх пізніших виданнях закріпилась Кулішева редакція:

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине.

І хоч у примірнику Цвітковського Шевченко не відновив первісного тексту, проте П. Зайцев для варшавського “Повного видання творів Тараса Шевченка” відкинув поправку Куліша як неавтентичну. У “пояснювальній статті” до цього твору він докладно висвітлив роль, яку відігравала постать Антона Головатого, кошового останньої Січі, у свідомості Шевченка й у всій концепції послання “До Основ’яненка”, написаному ним після прочитання Квітчиного нарису про Головатого в “Отечественных записках” за 1839 рік. “Тому редакторів відповідних томів варшавського видання, – зазначав В. Міяковський, – доводилось критично оцінювати кожне розходження в авторитетних текстах і вибирати те або інше читання автографа. Всі такі випадки Зайцев обговорює в

примітках до тексту, і кожному читачеві, як він каже, вільно вибрати той текст, що його більше переконує” [5, 109].

Як ми вже згадували, у 1939 році у Львові було надруковано основну працю П. Зайцева – “Життя Тараса Шевченка”, що повинна була стати першим томом шістнадцятитомного варшавського “Повного видання творів Тараса Шевченка”, натомість лише в 1955 році її перевидано стараннями НТШ (Нью-Йорк–Париж–Мюнхен). Це найбільша і найґрунтовніша монографія з еміграційної шевченкіани. Привертає увагу джерелознавчий матеріал П. Зайцева, тобто його бажання аргументовано підтвердити всі свої висновки – усі цитати в тексті монографії відповідають оригіналу. Дослідник звертався і до архівних джерел, і до історичних коментарів, щоб якнайповніше представити читачам образ Тараса Шевченка, що вкотре підтверджує науковий підхід автора до написання розвідки про життєвий і творчий шлях українського пророка. У книжці П. Зайцев надзвичайно детально, подекуди вдаючись і до літературного викладу матеріалу, подав біографію Тараса Шевченка – таке своєрідне поєднання науковості та фактажу з ліро-епічними відступами та особистими коментарями не шкодить монографії, а надає їй особливої привабливості та розширює коло її потенційних читачів. На окремі епізоди з життя Шевченка ми можемо натрапити лише у цій монографії; щоправда, П. Зайцев інколи вказував джерела (наприклад, опис варшавського повстання, яким його бачив малий Тарас, цитував за статтею Ф. Вовка у “Громаді” 1876 р., хоча, однак, і сумнівався, чи не домисел це автора); часто покликався на свої попередні статті та розвідки (наприклад, про російськомовні твори письменника); цитував маловідомі редакції творів. Усе це слугує яскравим підтвердженням того, що науковець провів колосальну дослідницьку та джерелознавчу роботу задля написання своєї монографії, наповнюючи її фактами з життя Тараса Шевченка, які пізніше стали канонічними.

Важливим джерелом для біографії слугував епістолярій Тараса Шевченка, який П. Зайцев широко використовував на підтвердження своїх спостережень. Він цитував як приватне листування поета, так і офіційні його звернення до різних державних установ (наприклад, історію останнього кохання Шевченка, тобто його взаємини з Ликерою Полусмаковою, дослідник подавав лише з таких джерел, якими, звичайно ж, не можна нехтувати: листи Шевченка, спогади сучасників та учасників подій, листування третіх осіб тощо).

Загалом, книжку П. Зайцева можна назвати академічною біографією Тараса Шевченка, якою пізніше послуговувалися наступні покоління шевченкознавців, на жаль, без посилання на першоджерело. Через таку кількість фактажу, увагу до дрібних деталей, різноманіття архівних джерел, уміння проаналізувати і виокремити найважливіше монографія П. Зайцева посідає чільне місце не лише серед кращих шевченкознавчих діаспорних розвідок.

Варто нагадати, що праця П. Зайцева, за свідченням М. Глобенка, лишилася лежати не зброшурованою на складі Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, а після виходу в 1955 році монографії у Мюнхені В. Дорошенко у своїй рецензії [3, 207–209] зазначав, що коректурні примірники книжки тоді ж, у 1939 році, все-таки потрапили до рук літературознавців, а декілька навіть якимсь дивом опинилися в наукових

бібліотеках Києва, Москви та Ленінграда. Таким чином деякі фахівці мали змогу ознайомитись із цією монографією, про що згадує, зокрема, і Марієтта Шагінян у першому виданні своєї книги про Шевченка.

Отже, книжка П. Зайцева “Життя Тараса Шевченка” вийшла через сорок років після появи першої серйозної шевченкознавчої праці О. Кониського “Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”, виданої у 1898–1901 рр. Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові, засвідчивши ґрунтовні зрушення, які сталися у шевченкознавстві. Перед П. Зайцевим стояло завдання: дати життєпис Шевченка, а не оцінювати його літературну, мистецьку й політичну діяльність, та все ж він її оцінював, бо, намагаючись якнайточніше подати в деталях основні події Шевченкового життя, відтворював той живий поетів дух, печать якого яскраво відбита на духовності України.

“Ні на йоту не відступаючи від наукової правди, – писав у рецензії В. Дорошенко, – дав він нам незвичайно живу й пластичну, овіяну справжньою любов’ю і пієтизмом до великого поета-страдника повість, а не суху академічну розвідку. Вона відрізняється від відомих у цілому світі романів про життя визначних людей тим, що в ній нема нічого вигаданого” [3, 208]. Це справді найдокладніше змалювання Шевченкового життя серед відомих на той час аналогічних праць. “У результаті, – писав В. Дорошенко, – у книзі П. Зайцева маємо критично перевірену, не спотворену жодною партійною публіцистикою біографію Шевченка, що стоїть на належній височині і відповідає матеріалам, які досі нам відомі” [3, 208]. Книжка П. Зайцева ознаменувала перехід від публіцистичного аматорства до наукового фахового дослідження життя і творчості Т. Шевченка, поборюючи традиції народницького культу Кобзаря, коли повторювали за С. Єфремовим про демократизм Шевченка, визначали Шевченка як “борця з кріпацтвом”, наголошували на Шевченковому “мужицтві”, його кріпацькій суті тощо.

Натомість, у монографії П. Зайцева, як писала Н. Полонська-Василенко, “на широкому тлі життя України середини ХІХ ст. показано постать Шевченка не тільки як народного поета у смушковій шапці, але як і блискучого, освіченого й чарівного європейця, що захоплював і неписьменних селян, і українських аристократів та в усіх збуджував приспані патріотичні почуття” [7]. Саме на цю основну тенденцію розвитку у шевченкознавстві – від культового до наукового – ймовірно, першим вказав сам В. Петров у праці 1947 р. [6, 1–37], яка, власне, була рецензією на перший том П. Зайцева, що в ті часи залишався фактично малодоступним (В. Петров, як він сам свідчив, користувався авторським коректурним примірником 1939 року).

“Що розрив з народницькими концепціями, штучно затриманими в літературі про Шевченка представниками епігонсько-народницької псевдоортодоксії, назрів, це видно з книг П. Зайцева і М. Шагінян” [6, 18] (рецензент мав на увазі книжку Марієтти Шагінян “Шевченко” (М., 1941)). Щоправда, В. Петров не зовсім упевнений у тому, чи М. Шагінян цілком самостійно пішла на розрив з епігонсько-народницькою схемою Шевченкової біографії, чи вона зробила це під впливом праці П. Зайцева. Адже, як зазначав критик, факт залишається фактом: у шевченкознавстві намітився виразний злам. І якщо, наприклад, у С. Єфремова Шевченко поставав як “живцем похований на

цілих 10 років у мертвому степу, за Каспійським морем, серед пісків та солонців”, замордований муштрою, то П. Зайцев, озброївшись фактами, пішов проти цієї концепції – побачив не тільки муштру, а й, поза муштрою, “життя, повне змісту”, “несамовиту творчу енергію”, “колосальний вибух” художньої творчості. “Досить було звернутися до фактів, – зазначав рецензент, – щоб відразу відкинути ці порожні фрази про ненароджені твори, про знищену солдатчиною людину. Ніколи ні до, ні після не написав Шевченко стільки, скільки за зиму в Кос-Аралі, зазначає Шагінян. За одну зиму в Кос-Аралі Шевченко написав майже стільки, скільки за 6 попередніх років на волі, твердить Зайцев. Неволя не знищила людину, а загартувала творчу міць поета” [6, 23]. Справді, П. Зайцев вважав історичним фактом, що участь в Аральській експедиції була для Шевченка періодом зустрічей із видатними людьми, періодом перебування у висококультурному товаристві. І якщо, резюмує В. Петров, Шевченка традиційно трактували або як “неука”, або робили з нього “борця” і “жертву”, ретельно викреслюючи те, що не відповідало цій концепції, не бажаючи бачити в поетові натуру “Гетевського” гатунку”, то “після робіт Зайцева та Шагінян ми починаємо розширювати, реконструювати наше уявлення про Шевченка” [6, 28].

Щоправда, на працю В. Петрова досить своєрідно відгукнувся Ю. Шерех [10, 5–6], який твердив, що нова концепція Шевченка (на протигагу народницько-єфремовській), яку Петров ніби приписує Зайцеву й Шагінян, переважно належить йому самому. Позитивно оцінюючи спробу розвінчання В. Петровим сентиментально-народницького образу Шевченка, Ю. Шерех не приймає заперечуваного ним “мужицтва” Шевченка. У тому-таки заперечуваному “мужицтві” критик воліє бачити основну причину “цупкості життєвої” (зрештою, давно відомої з Шевченкових же слів на зразок: “Караюсь, мучусь, але не каюсь...”). “Годі шукати у Шевченка рис Гете, і потреби в цьому нема, – говорить критик. – Натура зовсім іншого темпераменту і світосприйняття, Шевченко безмірно далекий від дуже багатьох рис Гете і передусім від тих (називаймо речі своїми іменами) філістерсько-присосовницьких, які будь-що-будь характеризували великого ваймарського олімпійця. Не можна і на секунду собі уявити Шевченка міністром ні в Миколи I, ні в якогось Карла Августа. Гете зумів дуже швидко приборкати своє молоде бунтарство, у Шевченка бунтарство тільки росло з роками. Гете приймав світ, Шевченко – бунтував проти світу. Гете пристосовувався, Шевченко – пристосував. Шевченко був Шевченко, а не Гете чи будь-хто інший, і великий він саме як Шевченко. Нема потреби підфарбовувати його під будь-кого... Поза тим Шевченко залишається Шевченком. З “мужицькою” упертістю він і тепер, по смерті, не піддається жадним маскарадам і перелицюванням” [10, 6].

Висловлені тут твердження, очевидно, потребують детальніших студій, натомість і в книжці П. Зайцева, і у відгуку на неї В. Петрова основна думка спрямована на розвінчування сентиментально-народницького образу Шевченка, а тому немає сенсу заперечувати, що праця П. Зайцева – це прокладання нових шляхів у шевченкознавчих студіях.

Не обійшлося у монографії і без певних неточностей, на окремі з них вказував у передмові до видання 1994 року В. Шевчук (“Павло Зайцев та його шевченкознавча праця”): “Так, П. Зайцев не міг усталити хронології й послідовності перебування

Тараса Шевченка в різних місцевостях – це вже було зроблено шевченкознавцями в наші часи в Україні. Батько Миколи Костомарова не був "тираном-поміщиком", як пише П. Зайцев, а загинув від звичайного бандитського розбою, за світоглядом же своїм був вельми ліберальний. Приймає також на віру автор поетичну фантазію Т. Шевченка щодо Оксани Коваленко, яку нібито звів москаль; факти свідчать, що все було прозаїчніше: дівчина спокійно вийшла заміж за кріпака села Пединівка К. Сороку. Не знає автор, що "Назар Стодоля" таки ставився аматорським гуртком Медико-хірургічної академії в Петербурзі (1844–1845)" [9, 9]. Таких зауважень можна доглядити більше, адже, перебуваючи у Варшаві й не маючи своєї фототеки під руками, П. Зайцев справді мав певні труднощі, бо доводилося спиратися на прочитання автографів іншими редакторами. Та все ж можна погодитися з думкою В. Дорошенка, що, попри окремі неточності, книжка П. Зайцева буде "завжди путівником для кожного дальшого дослідника" [3, 209] творчості Тараса Шевченка.

Вага праці П. Зайцева потверджується і тим, що у 1988 році монографія вийшла англійською мовою в Торонто в перекладі та із передмовою Ю. Луцького, де зазначено, що ця праця й "надалі залишається найстараннішою й найбільш збалансованою біографією Шевченка" [11, 9]. Оригінальний задум та структура праці П. Зайцева залишилися майже незмінними, лише з метою кращого сприйняття тексту для англійськомовного читача шістнадцять розділів книжки було згруповано у п'ять частин: "Дитинство та молодість", "Становлення митця", "Українські подорожі", "Арешт та заслання", "Звільнення". Варто також навести оцінку праці П. Зайцева, яку дав Ю. Луцький у прикінцевих рядках вступу до цього видання: "Життєва історія Шевченка – це не лише тло для його творчості, але й промовистий приклад людської слабкості, яку здолали волею і творчими зусиллями. Історія життя тут умотивовано деталізована, адже саме в деталях розкривається слабкість поета і його воля. Для того, хто вивчає українську і російську історію, книжка буде корисною і в тому, що стосується Росії XIX століття. Незважаючи на те, що ця історія розповідає нам про гноблення народу, кріпацтво, несправедливість і цензуру (спроба царя заборонити Шевченкові писати і малювати), біографія поета показує також прихильність, гуманізм і сердечність, які виявляли його друзі, такі ж гноблені. Умови його арешту і заслання можна було прирівняти до ГУЛАГу. Факт того, що так багато деталей його важкого життя збережено для нащадків, є свідченням, що, незважаючи на суворий режим, люди в Росії та Україні усвідомлювали, що Шевченко – незвичайна постать, біографію якого завжди пам'ятатимуть. Звичайно ж, це не тільки історія життя Шевченка, але й символічна історія України".

Після завершення роботи над біографією П. Зайцев продовжував друкувати матеріали, пов'язані із творчістю Шевченка. Ніби спираючись на увесь життєпис Кобзаря, у варшавському виданні "Ми" (1939) він надрукував статтю "Як творив Шевченко-поет" [4, кн. 1, 60–72; кн. 2, 61–79], що засвідчила неабиякий інтерес науковця до проблем психології творчості Шевченка. Саме тут, а не в монографії, автор подав характеристику так званого поетичного "натхнення" – того психічного стану, який керує митцем під час написання творів, наголошуючи на тому, що цей процес зв'язаний із нервовим напруженням і є інтуїтивним. Окремо П. Зайцев

висвітлив і “творчу лабораторію” Т. Шевченка, яка не залежала від місця та умов творення (чи то невеличка майстерня Ширяєва, чи лави Літнього саду). Лише естетичні переживання зворушували Тараса Шевченка, а тому для нього “молитися” і “творити” були синонімами, через те його найбільше спонукали до творчості зорові та певні уявно-слухові образи тощо. Натомість поєднання музичного акомпанементу з описом природи чи інших явищ надавало творам Т. Шевченка геніальної довершеності та досконалості. П. Зайцев вважав, що під час написання поетичних творів поет чув мелодію.

Подібні думки П. Зайцев виклав і у своєму рефераті “Психологічний портрет Шевченка”, прочитаному в Кракові 9 квітня 1941 року в приміщенні Українського видавництва. Газета “Краківські вісті” (1941. – № 80. – 13 квітня. – С. 3) інформувала про цей виступ, що “в одногодинному викладі змалював проф. Зайцев у кольоритних картинах психологічний портрет Шевченка так пластично, що дав багато нового для розуміння Шевченка та його творчості. Тому виклад цього безперечно найкращого в нас знавця Шевченка нагородили зібрані рясними оплесками”.

Дослідник також звернув увагу на кілька особливостей творчого процесу Т. Шевченка. Йдеться передусім про величезну силу поетової уяви, інколи навіть відсутність межі між реальним і уявним; співстраждання своїм героям та спонтанність творення образів. На цій останній грані П. Зайцев зупинився детальніше, задля підтвердження думки вдавшись до розлогого цитування як художніх творів, так і листування поета. У згаданій статті П. Зайцев продовжував свої текстологічні досліді, що засвідчив у варшавському “Повному виданні творів Тараса Шевченка”, адже він ретельно аналізував різні редакції творів і працю Кобзаря над удосконаленням та доопрацюванням текстів. Не проминув дослідник також фактів співпраці поета з П. Кулішем над редагуванням текстів. “Нема ніякого сумніву в тому, – писав у спогадах В. Міяковський, – що цей есей становить вершину наукової творчості Зайцева-шевченкознавця: після цього він не дав уже нічого глибшого і нічого рівного тому” [5, 112]. Варто також нагадати, що П. Зайцев в українській та польській періодиці 30–40-х рр. ХХ ст. досить часто друкував важливі за змістом статті, зокрема “Шевченко і поляки” (1934. – № 10), “Два польські персонажі в повістях Тараса Шевченка” (1935. – № 8) (“Бюлетень польсько-український”), “Шевченко як художник і графік” (“Пьон”, 1936. – № 4), “Викуп з неволі Шевченка” (“Назустріч”, 1934), “Незабутній учитель Шевченка” (“Назустріч”, 1934), “Шевченко в карикатурі й Шевченко-карикатурист” (“Назустріч”, 1935), “Незабутній Брюллов” (“Назустріч”, 1935), “Коли Шевченко почав писати поезії” (“Назустріч”, 1938), “Жінка на життєвих шляхах Шевченка” (“Жінка”, 1935); у виданні “Сьогочасне й минуле” (1939. – № 3–4) він надрукував статті “Два останні автографи Шевченка”, “Незнані матеріали про Шевченка й інших українських письменників”, а також рецензії на російське видання поеми “Гайдамаки” (Москва, 1939) та “Назара Стодоли” (Москва, 1939). Пізніше він написав статті “Як окрадають Шевченка на нашій не своїй землі” (“Мета”. – 1961. – № 1) та “Шевченко і релігія” (“Українське православне слово”. – 1964. – № 3), що були надруковані на еміграції.

У 1948 році УВАН в Європі обрала П. Зайцева директором Інституту шевченкознавства. Більшість його співробітників невдовзі переїхала до Канади, а

П. Зайцев за станом свого здоров'я емігрувати не зміг. Утім, він активно включився в роботу, виношував нові плани й проекти: наприклад, 15 березня того ж року він вислав до УВАН свій проект видання всіх творів Шевченка в шістьох томах і повідомляв, що має до них готові тексти. Не полишав П. Зайцев і надії видати свою брошуру, написану польською мовою, "Шевченко і поляки" (1934) у розширеному вигляді на 107 сторінках (адже це мав бути XIII том "Повного видання творів"), бо "матеріал там надзвичайний і неповторний, з Раперсвільського музею, знищеного під час війни у Варшаві". У листах 1947 року до В. Міяковського Павло Іванович кілька разів згадував про намір перевидати свою статтю "Як творив Шевченко-поет" (1939), висуваючи при цьому ширший проект – видання всіх своїх статей і розвідок про Шевченка, яких назбиралося, на його думку, щонайменше на 250 сторінок (а якщо ще додати статті з варшавського видання творів Шевченка – то й на 350 сторінок). У цей же час П. Зайцев взявся і за велику роботу для УВАН – підготувати до видання корпус мемуарів про Шевченка з відповідними коментарями.

"З усіх проектів, – писав В. Міяковський, – реалізувалося в 1954 році лише видання біографії Шевченка, приготованої давніше до першого тому "Повного видання творів". Про цю біографію він писав мені ще в квітні 1947 року: "Біографія Шевченка є зо мною, але не вся (480 сторінок лише): тридцять останніх сторінок (у шпальтах) згубив. Згубив і плачу". У кількох листах він згадує про труднощі в зв'язку з цим і з необхідністю дати для книги бібліографію праць про Шевченка. Знаємо, що й цю останню справу не вдалося Зайцеву зробити. Бібліографію до книги зладив М. Глобенко" [5, 112].

Як зазначалося у некрологах, смерть застала П. Зайцева, коли він викінчував три праці: "Етика й естетика Шевченка", "Коментарі до споминів про Шевченка його сучасників" та "Творчість Шевченка" – всі вони залишилися незакінченими.

Шевченкознавча спадщина П. Зайцева, досвідченого текстолога, належить до видатних явищ цієї галузі науки. Утім, у двотомній шевченківській бібліографії 1963 р. вона не представлена, як не представлені й інші автори замовчуваних тоді шевченкознавчих праць, передусім ті, що написали ґрунтовні статті до варшавського "Повного видання творів Тараса Шевченка", а серед них треба назвати Дмитра Антоновича, Леоніда Білецького, Павла Богацького, Осипа Гермайзе, Святослава Гординського, Михайла Грушевського, Володимира Дорошенка, Дмитра Дорошенка, Сергія Єфремова, Богдана Лепкого, Олександра Лотоцького, Євгена Маланюка, Володимира Міяковського, Андрія Ніковського, Романа Смаль-Стоцького, Степана Смаль-Стоцького та багато ін. Проте сучасне видання "Шевченківської енциклопедії" поступово заповнює ці наукові прогалини.

Ми ще й досі не маємо ні словника, ні іншого видання під назвою "Шевченкознавство діаспори". А тому, осмислюючи біографію Шевченка, перебуваємо лише на півдорозі до Шевченка живого. Натомість не забуваймо, що цей шлях гідно розпочав у 1939 році П. Зайцев своєю книжкою "Життя Тараса Шевченка".

Література

1. Білецький Л. Мої засади / Л. Білецький // Тарас Шевченко. Кобзар. – Вінніпег, 1952. – Т. 1. – С. 105.

2. Білокінь С. “Сполучив легкість і літературну вправність викладу із вдумливою аналізою...” / С. Білокінь // Слово і час. – 2010. – № 6. – С. 20–34.
3. Дорошенко В. Нові праці про Шевченка : літературна біографія Тараса Шевченка / В. Дорошенко // Зарубіжне шевченкознавство. – Річник 5. – 1956. – С. 207–209.
4. Зайцев П. Як творив Шевченко-поет / П. Зайцев // Ми (Варшава). – 1939. – Кн. 1. – С. 60–72 ; – Кн. 2. – С. 61–79.
5. Міяковський В. Спогади і спостереження / В. Міяковський // Сучасність. – Мюнхен, 1968. – Ч. 3 (березень). – С. 100–118.
6. Петров В. Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства / В. Петров // Шевченко та його доба. – Авґсбург, 1947. – Зб. 1. – С. 1–37. – Рец. на кн. : Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк ; Париж ; Мюнхен, 1955. – 399 с.
7. Полонська-Василенко Н. Професор Павло Іванович Зайцев (1886–1965) / Н. Полонська-Василенко // Український вільний університет. Наукові записки. – Мюнхен, 1965–1966. – С. 225–228.
8. Шевченко : Річник 5 / [ред. Д. Горняткевич]. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США, 1956. – 56 с.
9. Шевчук В. Павло Зайцев та його шевченкознавча праця / В. Шевчук // Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К. : Мистецтво, 1994. – С. 9.
10. Шерех Ю. А все таки Шевченко був Шевченком! / Ю. Шерех // Час (газ.). – 1947. – № 19 (84). – 14 травня. – С. 5–6.
11. Zaitsev P. Taras Shevchenko : A Life / P. Zaitsev. – Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press, 1988. – 284 p.

Анотація

Стаття присвячена працям Павла Івановича Зайцева, в котрих науковець ґрунтовно осмислював життя та творчість Т. Г. Шевченка. Його студії були науковим запрошенням до нового прочитання біографії Шевченка, протестом проти “канонічної” ікони “співця мужицької неволі”, однією з перших спроб розполітизувати постать Шевченка, зняти з неї офіційну оболонку, показати внутрішній, живий вогонь поета.

Ключові слова: шевченкознавство, біографія, текстологічні дослідження, поетичні твори.

Аннотация

Статья посвящена трудам Павла Ивановича Зайцева, в которых ученый основательно осмысливал жизнь и творчество Т. Г. Шевченко. Его студии были научным приглашением к новому прочтению биографии Шевченко, протестом против “канонической” иконы “певца мужицкой скорби”, одной из первых попыток располитизировать фигуру Шевченко, снять с нее официальную оболочку, показать внутренний, живой огонь поэта.

Ключевые слова: шевченковедение, биография, текстологические опыты, поэтические произведения.

Summary

Article is devoted to the works of Pavel Ivanovich Zaitsev, in which a scientist thoroughly contemplate the life and work of Taras Shevchenko. His studies were an invitation to research new reading of Shevchenko’s biography, protesting against the “canonical” icons “singer peasant sorrow”, one of the first attempts to expose the figure of Shevchenko remove her official envelope to show the inner, living flame of the poet.

Keywords: Shevchenko, biography, textual experiments, poetry.